

Аналітична записка
з питань порівняльного законодавства
щодо механізмів виконання рішень Конституційного суду про визнання
такими, що не відповідають Конституції (є неконституційними) законів, їх
окремих положень чи інших нормативно-правових актів*

Анотація. Аналітична записка підготовлена з метою визначення механізмів виконання рішень суду конституційної юрисдикції про визнання неконституційними, тобто такими, що не відповідають Конституції, законів, їх окремих положень чи інших нормативно-правових актів у європейських державах.

Досліджено стандарти виконання рішень суду конституційної юрисдикції про визнання законів, їх окремих положень чи інших нормативно-правових актів неконституційними, викладені у висновках Венеціанської комісії; законодавче закріплення виконання рішень суду конституційної юрисдикції про неконституційність у таких країнах, як Німеччина, Австрія, Велика Британія, Франція, Угорщина, Польща.

Проведений аналіз засвідчив, що механізми виконання рішень Конституційного суду залежать від моделі конституційного контролю, запровадженого в тій чи іншій державі, виду конституційного контролю (зокрема, попереднього чи наступного) та наслідків визнання законів, їх окремих положень чи інших нормативно-правових актів такими, що не відповідають Конституції, тобто неконституційними (що зумовлює, наприклад, необхідність прийняття нового чи внесення змін до чинного закону або передбачає можливість перегляду судового рішення, прийнятого на підставі неконституційного положення).

I. Вступна частина

Проблема законодавчого забезпечення виконання рішень Конституційного Суду України про визнання такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) окремих положень законів та інших правових актів Верховної Ради України актуальна як у теоретичному, так і практичному аспектах. В. Скомороха пояснює її актуальність, «по-перше, спеціальною природою цих актів. За наслідками і механізмом реалізації вони схожі з іншими нормативно-правовими актами (парламенту, Президента України тощо), якими відмінюються ті чи інші норми права. Тому забезпечення їх виконання має бути схожим із виконанням законів України, указів Президента України і гарантуватися передусім Главою держави. Другою обставиною є відсутність системних наукових досліджень практики, механізму виконання рішень Суду. І третьою – відсутність відповідальності за невиконання чи неналежне виконання рішень Конституційного

Суду України осіб з особливим статусом, яким адресовано акти Суду ... для Глави держави, Парламенту, Уряду має наставати конституційна відповідальність»¹.

Відповідно до статті 151-2 Конституції України рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені. Частина друга статті 152 Конституції України встановила, що закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення. Ці положення конкретизуються й деталізуються в частині п'ятій статті 88 та частині першій статті 91 Закону України «Про Конституційний Суд України». Крім того, Конституційний Суд України відповідно до статті 97 Закону України «Про Конституційний Суд України» може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку та вимагати від відповідних органів письмове підтвердження виконання рішення, додержання висновку.

Ці положення знаходять своє втілення у таких правових позиціях Конституційного Суду України:

- втрата чинності окремих положень Закону в цьому разі безпосередньо пов'язана з ухваленням Рішення Конституційного Суду України, а не з прийняттям правового акта на його підтвердження чи виконання (Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000);

- орган державної влади, на який відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» покладено обов'язок щодо виконання рішення, висновку Конституційного Суду України, повинен здійснювати цей обов'язок на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000);

- Конституційний Суд України у разі необхідності має визначити у своєму рішенні, висновку порядок і строки його виконання та покласти обов'язок на відповідні державні органи забезпечити це виконання. При цьому, незалежно від того, чи визначено в рішенні, висновку Конституційного Суду України порядок його виконання, відповідні державні органи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000);

- Додаткове визначення у рішеннях, висновках Конституційного Суду України порядку їх виконання не скасовує і не підмінює загальної обов'язковості їх виконання. Незалежно від того, наявні чи відсутні в рішеннях, висновках Конституційного Суду України приписи щодо порядку їх виконання, відповідні

¹ Скомороха В. Конституційна юрисдикція і правова доктрина: проблеми взаємного впливу в умовах демократичного поступу, перспективи демократії. Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві. Збірка матеріалів міжнародної конференції, присвяченої 20-річчю Конституційного Суду України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 119.

закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що втратили чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність (Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000);

- обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів. Це виключає можливість органу державної влади, у тому числі й Парламенту, органу місцевого самоврядування, їх посадових осіб відтворювати положення правових актів, визнаних Конституційним Судом України неконституційними, крім випадків, коли положення Конституції України, через невідповідність яким певний акт (його окремі положення) було визнано неконституційним, у подальшому змінені в порядку, передбаченому розділом XIII Основного Закону України (Рішення від 10 червня 2010 року № 16-рп/2010);

- закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення Конституційного Суду України є «обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені». Повторне запровадження правового регулювання, яке Конституційний Суд України визнав неконституційним, дає підстави стверджувати про порушення конституційних приписів, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (Рішення від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016);

- обов'язковість, остаточність та неможливість оскарження ухвалених Конституційним Судом України актів за наслідками розгляду справ пов'язані з виключними повноваженнями органу конституційної юрисдикції... Наведене вказує на беззаперечність рішень (актів незалежно від форми) Конституційного Суду України за наслідками конституційних проваджень, неможливість їх зміни чи скасування в частині або в цілому. Незгода з такими рішеннями (актами) не дозволяє жодному органу публічної влади ставити під сумнів їх зміст (Рішення від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019);

- рішення Конституційного Суду України безвідносно до їх юридичної форми, ухвалені з питань його виключних конституційних повноважень, не можуть бути оскаржені (Рішення від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019).

Отже, визнання правової норми неконституційною має наслідком не лише втрату нею чинності, але це зобов'язує орган, який прийняв неконституційний акт (здебільшого – Верховну Раду України), вжити заходів щодо заповнення прогалини в законодавстві, яка з'явилася, навіть якщо про це безпосередньо не зазначено в рішенні. Те саме Парламент зобов'язаний вчинити й у випадках, коли наявність

законодавчої прогалини встановлено під час розгляду справи про офіційне тлумачення, якщо Суд звертає на це увагу².

Крім того, законодавець визначив, що рішення Конституційного Суду України про відповідність Конституції України законів України, інших правових актів в цілому чи в окремій їх частині, застосоване (не застосоване) судом при вирішенні справи, є підставою для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами у чотирьох юрисдикціях (пункт 1 частини третьої статті 423 Цивільного процесуального кодексу України; пункт 1 частини третьої статті 320 Господарського процесуального кодексу України; пункт 1 частини п'ятої статті 361 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України); пункт 1 частини третьої статті 459 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)).

Із цього приводу в доктрині права запропоновано три основних підходи щодо обсягу й меж поновлення порушених прав, свобод та інтересів особи:

1) встановлення Конституційним Судом України неконституційності закону в цілому або окремого його положення, застосованого судом при вирішенні справи, надає лише право на перегляд такого судового рішення за виключними обставинами, а не є незаперечною обставиною, за наявності якої суд зобов'язаний ухвалити судові рішення на користь особи, яка звертається із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами;

2) рішення органу конституційної юрисдикції зобов'язує у зв'язку з виключними обставинами ухвалити судові рішення на користь особи, яка звертається із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами, водночас поновлення порушених прав особи має визначатися з дати ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України, тобто йдеться виключно про проспективну дію рішення органу конституційної юрисдикції;

3) поновлення порушених прав особи у зв'язку з виключними обставинами має визначатися не з дати ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України, а раніше, зокрема з дати настання юридичного факту порушення конституційних прав, свобод та інтересів особи, зумовлених дією правового акта, визнаного згодом таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним). Інакше кажучи, тут ідеться про ретроспективну дію рішення органу конституційної юрисдикції³.

У практиці Верховного Суду загалом дотримуються підходу виключно проспективної дії рішень органу конституційної юрисдикції:

² Конституційне правосуддя: функції та відносини з іншими публічними органами державної влади: Національна доповідь Конституційного Суду України. XV Конгрес Конференции Европейских Конституционных Судов. URL: <https://www.confueconstco.org/reports/rep-xv/UCRAINA%20na.pdf>

³ Смокович М. Впровадження рішень Конституційного Суду України: пошуки ефективного механізму захисту прав людини. Юридичні наслідки визнання нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.). Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків: Право, 2020. С. 12-13.

1) зі змісту імперативних приписів пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України слідує, що встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом у процесі розв'язання справи, може бути підставою для перегляду рішення за виключними обставинами тільки, якщо рішення суду ще не виконане. У ситуації, яка є предметом дослідження, рішення не може вважатися невиконаним у контексті приписів пункту 1 частини п'ятої статті 361 КАС України, оскільки рішення, що набрало законної сили, яким у задоволенні позову відмовлено, не передбачає примусового виконання (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17 березня 2021 року у справі № 9901/106/19);

2) у тексті рішення Конституційного Суду від 17 червня 2020 року № 4-р (II)/2020 відсутні положення, які б дозволили зробити висновок про його поширення на правовідносини, які припинилися на момент його ухвалення. Натомість, у резолютивній частині цього рішення чітко вказано про те, що положення частини третьої статті 307 КПК України втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України цього рішення (Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 4819/49/19);

3) рішення Конституційного Суду має пряму дію в часі і застосовується щодо тих правовідносин, які тривають або виникли після його ухвалення. Якщо правовідносини тривалі й виникли до ухвалення рішення Конституційного Суду, однак продовжують існувати після його ухвалення, то на них поширюється дія такого рішення Конституційного Суду. Тобто, рішення Конституційного Суду поширюється на правовідносини, які виникли після його ухвалення, а також на правовідносини, які виникли до його ухвалення, але продовжують існувати (тривають) після цього. Дія рішення Конституційного Суду не може поширюватися на правовідносини, які виникли й закінчилися (припинилися) до його ухвалення (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27 вересня 2022 року у справі № 924/57/19).

II. Основна частина

Стандарти виконання рішень суду конституційної юрисдикції про визнання законів, їх окремих положень неконституційними, викладені у висновках Венеціанської комісії⁴

Рішення суду конституційної юрисдикції щодо конституційності чи неконституційності нормативних актів є остаточним, обов'язковим і не може бути

⁴ Див.: CDL-AD(2021)001. Revised report on individual access to constitutional justice. Adopted by the Venice Commission on 11 December 2020 at its 125th online Plenary Session (11-12 December 2020). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2021\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2021)001-e); CDL-PI(2022)050. Compilation of Venice Commission opinions, reports and studies on constitutional justice. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2022\)050-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2022)050-e); General Report of the XIVth Congress of the Conference of European Constitutional Courts on Problems of Legislative Omission in Constitutional Jurisprudence. URL: <https://www.venice.coe.int/files/Bulletin/SpecBull-legislative-omission-e.pdf>

оскарженим. Як зазначає Венеціанська комісія, оскільки рішення суду конституційної юрисдикції вважається остаточним і повага до нього відповідає конституційному порядку та інтересам правової визначеності, перегляд рішення самим судом конституційної юрисдикції має бути винятком. Крім того, звернення до суду конституційної юрисдикції з того самого питання, як правило, не приймаються знову. У системах, в яких тлумачення суду конституційної юрисдикції є обов'язковими для всіх гілок влади, конституційні суди зберігають за собою повноваження визначати значення конституції.

У виняткових випадках можливий повторний розгляд справ, вирішених конституційним судом. Типовими ситуаціями для повторного розгляду справ є випадки, коли змінилася конституція. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки рішення Верховного суду з конституційних питань є фактично остаточними і можуть бути змінені лише шляхом внесення поправки до Конституції або нового рішення Суду, що є дуже рідкісним явищем. Правила, які застосовуються у Словенії та Північній Македонії, займають проміжну позицію, оскільки конституційні суди в цих державах не розглядатимуть питання знову, якщо немає підстав вважати, що цього разу вони ухваллять інше рішення. З іншого боку, якщо є обґрунтовані сумніви, конституційний суд приймає відповідне звернення.

У Вірменії та Туреччині заборона знову порушувати питання конституційності діє лише протягом певного періоду часу.

Якщо суд конституційної юрисдикції визнає нормативний акт неконституційним, виникають два шляхи розвитку подій. Конституційний суд може визнати акт недійсним із ефектом *erga omnes*, тобто його недійсність буде мати універсальний характер та поширюватися на усіх суб'єктів. Тоді цей нормативний акт втрачає свою силу й не може більше застосовуватися. Інколи суд конституційної юрисдикції може оголосити акт таким, що не може бути застосований у конкретному випадку, але утриматися від визнання його неконституційним і таким, що втратив силу. У більшості країн рішення про неконституційність матиме силу *erga omnes* (наприклад, Австрія, Боснія та Герцеговина, Чехія, Естонія, Німеччина, Угорщина, Латвія, Ліхтенштейн, Північна Македонія, Польща, Словенія, Іспанія). Тобто, Конституційний суд визнає нормативний акт недійсним і останній втрачає свою силу.

Проте, у деяких країнах Конституційний суд може обмежуватися оголошенням про незастосовність нормативного акта до конкретного випадку (наприклад, Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція). Формальної гарантії єдності судової практики в такому випадку немає.

Стосовно моменту, з якого визнання неконституційного положення недійсним набуває чинності, Венеціанська комісія зазначає, що існує два варіанти: 1) рішення Конституційного суду, яким закон визнається неконституційним, має дію *ex tunc* (із самого початку) – це називається доктриною нікчемності; 2) рішення Конституційного суду, яким закон визнається неконституційним, набуває чинності *ex nunc* (із цього моменту), при цьому закон, несумісний із конституцією,

вважається чинним до моменту, коли його буде визнано неконституційним. Іншими словами, якщо закон визнається недійсним *ex tunc*, то він буде розглядатися так, ніби його ніколи не існувало. Закон, визнаний недійсним *ex tunc*, втрачає чинність лише з моменту прийняття рішення, але залишатиметься чинним щодо відносин, які мали місце під час його дії.

Визнання недійсними неконституційних положень *ex tunc* є найпоширенішою практикою стосовно наслідків рішень конституційних судів (наприклад, в Албанії, Андоррі, Австрії, Хорватії, Чехії, Франції, Греції, Угорщині, Італії, Косово, Латвії, Ліхтенштейні, Литві, Люксембурзі, Чорногорії, Північній Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Сан-Марино, Сербії, Словаччині, Словенії та Україні).

Існує кілька варіантів наслідків *ex tunc*. У своїй найсуворішій формі правове положення, визнане неконституційним, залишається навіть застосовним до фактів, які виникли до того, як рішення про визнання недійсним набуло чинності. Таким чином, рішення Конституційного суду не впливають на правовідносини, які були завершені до опублікування рішення. Обґрунтуванням цього рішення є пріоритет правової визначеності над захистом прав особи. Якщо суд визнає норму недійсною лише на перспективу, справа заявника не буде вирішена видаленням неконституційної норми, оскільки факти в його або її справі мали місце в минулому. Таким чином, у заявників буде мало стимулів подавати конституційну скаргу на нормативний акт, оскільки визнання неконституційності не змінить результату їхньої справи. Тому, щоб заохотити осіб подавати скарги, деякі держави дозволяють застосовувати рішення також до справи заявника (наприклад, Австрія, Угорщина та Ліхтенштейн).

Деякі держави мають помірний варіант ефекту *ex tunc*. У цій формі ефект *ex tunc* означає, що визнання недійсним положення, на якому вони ґрунтуються, не впливає лише на остаточні судові рішення. Неконституційне положення втрачає чинність з дня проголошення рішення Конституційного суду. Однак, це положення залишається частиною законодавства до прийняття рішення. Проте поточні справи та будь-які нові справи базуватимуться на результатах рішення Конституційного суду, і неконституційне положення більше не застосовуватиметься, навіть у справах, що стосуються фактів, які мали місце до прийняття рішення. Як наслідок, жодне спеціальне правило для цієї справи не потрібне, оскільки остаточне рішення заявників, винесене звичайним судом, буде скасовано, а нове рішення не ґрунтуватиметься на недійсному правовому положенні.

Лише відносно небагато держав запровадили дію *ex tunc* для рішень Конституційного суду, наприклад, Німеччина, в якій, однак, недійсність неконституційної норми не поширюється на остаточні судові рішення з метою збереження юридичної визначеності судових рішень.

Майже всі країни дозволяють конституційним судам визначати момент, із якого закон, визнаний неконституційним, втрачає чинність. Як у системах *ex tunc* (наприклад, у Німеччині), так і в системах *ex tunc* (наприклад, у Франції) суди

можуть відкласти набрання чинності рішенням, щоб дати парламенту час виправити закон.

Венеціанська комісія не радить суворо застосовувати визнання недійсним неконституційних законів *ex tunc*, оскільки це призведе до значної правової невизначеності. Щоб уникнути правових прогалів, Конституційний суд може бути уповноважений відкласти втрату чинності положення, визнаного неконституційним, на певний період (як правило, до одного року). Це дозволить парламенту поступово приймати нове законодавство до того, як неконституційні положення втратять свою силу.

Рішення Конституційного суду тягне за собою необхідність заповнити правову прогалину, яка може виникнути внаслідок визнання положення закону неконституційним, та виправити недоліки правового регулювання. Невиконання рішення, зволікання з усуненням неконституційної прогалини або часткове усунення такої прогалини законодавцем (і будь-яким іншим суб'єктом правотворчості) слід вважати аномаліями правопорядку, наявність яких є недопустимою. Для усунення законодавчих помилок зазвичай потрібні активні дії законодавця. Прогалини у правовому регулюванні, що виникли внаслідок неконституційності положень закону, означають, що парламент не виконує належним чином і в повному обсязі покладену на нього конституційну місію. У більшості країн рішення Конституційного суду, які констатують законодавчі недоліки (внаслідок неконституційності), виконуються шляхом виправлення законодавцем допущених ним недоліків правового регулювання.

Загальні підстави для повторного відкриття провадження в цивільних справах, які застосовуються в багатьох європейських країнах, полягають у тому, що остаточне судові рішення може бути відкрите повторно, якщо є певні дуже конкретні факти, рішення або докази, що стосуються первісного провадження, які (ще) не можуть бути представлені в цьому провадженні без вини заявника, і ці елементи можуть призвести до більш сприятливого рішення для заявника. Залежно від тлумачення такої норми навіть рішення Конституційного суду про визнання недійсним правового положення, на якому ґрунтувалося це рішення, може бути підставою для відновлення провадження.

Тоді звичайний суд перевіряє, чи може рішення Конституційного суду призвести до більш сприятливого результату для заявника. Це означає, що повторне відкриття провадження має бути розглянуто та прийнято звичайним судом. Крім того, не кожне порушення прав людини, встановлене Конституційним судом, є підставою для відновлення провадження. Звичайний суд розглядатиме можливі наслідки рішення Конституційного суду для конкретної справи.

Повторне відкриття справи в суді загальної юрисдикції може призвести до того, що інша сторона може виграти справу. Це, очевидно, впливає на права цієї сторони, можливо, набуті сумлінно. Венеціанська комісія вважає, що той факт, що законодавча норма, на якій ґрунтується відповідне рішення, не є конституційною,

не повинен ставитися проти сторони, яка раніше виграла справу. Це не означає, що таку справу ні в якому разі не можна відкривати повторно⁵.

Федеральний конституційний суд Німеччини

Рішення Федерального конституційного суду є обов'язковими для конституційних органів Федерації та земель, а також для всіх судів та органів державної влади (§ 31(1) Закону про Федеральний конституційний суд⁶). Ця обов'язковість зазвичай стосується питання, вирішеного в конкретній справі.

Деякі рішення Федерального конституційного суду, зокрема рішення щодо конституційності законодавства мають силу закону (§ 31(2) Закону про Федеральний конституційний суд), тому вони застосовуються поза межами окремого випадку. Ці рішення публікуються у «Віснику федеральних законів».

Якщо закон є неконституційним, Федеральний конституційний суд зазвичай оголошує його недійсним. Визнання закону недійсним також має зворотну дію і має таку саму юридичну силу, як якби закон ніколи не був прийнятий. У деяких випадках Федеральний конституційний суд просто оголошує положення несумісним із Основним законом і визначає дату, після якої воно більше не може застосовуватися. Зокрема, це робиться, якщо законодавець має різні можливості для усунення порушення Конституції, або якщо недоліки, які є результатом негайного припинення дії закону, переважають недоліки, пов'язані з його попереднім продовженням застосування. Це часто стосується податкового законодавства, враховуючи, що законодавча основа для стягнення податку в іншому випадку була б повністю або частково відмінена. У перехідний період законодавець може прийняти положення, яке відповідає Конституції. У рідкісних випадках Федеральний конституційний суд сам визначає перехідні заходи. Зокрема, у випадку складних конституційних питань Федеральний конституційний суд може показати законодавчому органу можливі варіанти регулювання, які відповідають Конституції. У наукових працях це іноді розглядається із критичного погляду. Інші вчені вважають, що пропозиції чи рекомендації законодавчому органу від Федерального конституційного суду Німеччини є прийнятними⁷.

За винятком будь-яких рішень, оскаржених у конкретному провадженні, рішення, засновані на законодавстві, яке втратило чинність, залишаються незмінними (§ 79(2) Закону про Федеральний конституційний суд). Рішення, які більше не можуть бути оскаржені, залишаються чинними, але не можуть бути виконані. З огляду на серйозні наслідки, які вони спричиняють, це не стосується

⁵ CDL-AD(2018)012-e Georgia – Amicus curiae brief for the Constitutional Court of Georgia on the effects of Constitutional Court decisions on final judgments in civil and administrative cases, adopted by the Venice Commission at its 115th Plenary Session (Venice, 22-23 June 2018). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2018\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2018)012-e)

⁶ Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG). last amended by Article 4 of the Act of 20 November 2019. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=19

⁷ ECPD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by Germany 07.10.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

кримінального провадження: якщо кримінальний вирок ґрунтується на законодавстві, яке є недійсним або несумісним з Основним Законом, провадження може бути поновлено навіть після того, як вирок набув законної сили.

Конституційний Суд Австрії

Одним із основних завдань Конституційного Суду Австрії є винесення висновків щодо конституційності законів, прийнятих на федеральному рівні та на рівні земель. Якщо Суд визнає закон (законодавче положення) неконституційним, це має наслідком його скасування.

Рішення, винесене Конституційним Судом Австрії, має або скасувати положення, визнане неконституційним, або – якщо положення вже було визнано недійсним і процедуру судового перегляду було розпочато у зв'язку з конкретною справою – встановити, що воно було неконституційним.

Скасування правового положення набуває чинності для особи о 24:00 вечора в день оприлюднення рішення в законодавчому бюлетені. Однак Конституційний Суд може встановити термін для «виправлення» положення, якщо його негайне скасування призведе до серйозних практичних проблем. Таким чином, законодавцеві надається час для розробки нового положення до встановленого терміну (але не більше ніж 18 місяців). Тим часом, скасована норма залишається чинною. Конституційний Суд не дає рекомендацій щодо нових положень законодавчому органу. В обґрунтуванні судового рішення законодавець може побачити лише непрямі вказівки щодо того, чи можна знайти нове правове рішення і як це зробити⁸.

Суд також може постановити, що скасоване положення більше не застосовуватиметься («скасування зворотної сили»). Це означає, що ані органи влади, ані суди не мають права застосовувати це положення при кваліфікації випадку, який стався до того, як положення було скасовано (стаття 140 Федерального конституційного закону⁹, статті 62 – 65 Закону Австрії «Про Конституційний Суд»¹⁰).

Верховний суд Великої Британії

У Великій Британії питання, пов'язані зі здійсненням конституційної юрисдикції (щодо статутного чи загального права), можуть розглядатися у звичайних судах Англії та Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Однак, існують деякі конституційні форми перегляду (переважно в контексті питань, що стосуються повноважень і функцій законодавчої та виконавчої влади, створених у Шотландії та Північній Ірландії відповідно до Закону про Шотландію 1998 року та

⁸ ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Model Replay by Austria 03.09.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

⁹ Federal Constitutional Law – Bundes-Verfassungsgesetz (B-VG). URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf

¹⁰ Constitutional Court Act 1953 – Verfassungsgerichtshofgesetz 1953 – VfGG. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_1953_85/ERV_1953_85.pdf

Закону про Північну Ірландію 1998 року, а також питань щодо компетенцій і функцій, які встановлені Законом про уряд Уельсу 2006 року, незалежно від того, чи виникає питання під час провадження в Англії та Уельсі, Шотландії чи Північній Ірландії), які здійснюються виключно Верховним судом Великої Британії (UKSC).

Верховний суд Великої Британії був створений у 2009 році в рамках реформ, проведених Законом про конституційну реформу¹¹ 2005 року. Оскільки конституція Великої Британії складається в основному із загального права та статутів, тлумачення яких є справою судів, Верховний суд неминуче виконує функції конституційної юрисдикції, однак він не має повноважень скасовувати закони. Акти парламенту можуть бути скасовані лише парламентом. Акти делегованих законодавчих органів є або «законними», або «незаконними». Вони не «скасовуються», якщо порушують делеговану компетенцію; вони ніколи не були законом. Так само визнання делегованого законодавства незаконним не означає його скасування; це рішення про те, що воно було прийнято неправомірно¹².

Верховний суд Великої Британії загалом не може надавати рекомендації парламенту. Єдиними обставинами, за яких суд може «давати рекомендації» законодавчому органу, це прийняття Декларації про несумісність відповідно до Закону про права людини¹³ 1998 року (тобто коли суд стверджує, що положення чинного закону є несумісними з Європейською конвенцією з прав людини). Верховний суд Великої Британії може визначити зміни, необхідні для усунення такої несумісності.

Конституційна рада Франції

Контроль за конституційністю законів у Франції здійснює Конституційна рада. Варто відмітити, що донедавна Конституція Франції¹⁴ (стаття 61) передбачала лише попередній конституційний контроль (a priori). Утім, законом від 23 липня 2008 року Конституція Франції була доповнена статтею 61-1, яка запровадила наступний (a posteriori) конституційний контроль.

Положення закону, оголошене неконституційним на підставі попереднього конституційного контролю, не підлягає ані промульгації, ані застосуванню. Положення чинного закону, оголошене неконституційним на підставі наступного конституційного контролю, скасовується з моменту опублікування рішення Конституційної ради або з пізнішої дати, встановленої в її рішенні. Конституційна рада визначає умови та межі, відповідно до яких наслідки, що настали в результаті застосування скасованого положення, можуть бути оскаржені.

Конституційна рада може оголосити законодавчі положення такими, що відповідають певним застереженням щодо тлумачення, або шляхом визначення

¹¹ Constitutional Reform Act 2005. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/contents>

¹² ECPD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law - Parliaments and Constitutional Courts. Replay by United Kingdom 29.09.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

¹³ Human Rights Act 1998. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/section/4>.

¹⁴ Constitution of 4 October 1958. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958>

способу їх тлумачення (нейтралізуюче тлумачення), або шляхом доповнення до них (конструктивне тлумачення), або шляхом визначення способу, в який вони повинні застосовуватися (директивне тлумачення)¹⁵.

Рішення Конституційної ради не підлягають оскарженню. Вони є обов'язковими для органів публічної влади та для всіх адміністративних і судових органів.

Конституційний Суд Угорщини

Конституція Угорщини¹⁶ в редакції від 18 квітня 2011 (набула чинності з 1 січня 2012 року) суттєво змінила правила конституційного контролю. Зокрема, до 31 грудня 2011 року будь-хто, незалежно від наявності законного інтересу, міг подати звернення про перевірку конституційності правової норми. Відповідно до нових правил таке провадження може бути ініційоване лише Урядом, однією чвертю членів Національної асамблеї Угорщини, Уповноваженим з прав людини (омбудсменом), головою Верховного Суду та генеральним прокурором (подальший конституційний контроль).

Також Конституція Угорщини передбачає попередній конституційний контроль. Так, на підставі подання уповноваженої особи (парламенту або Президента Республіки) Конституційний Суд перевіряє на відповідність Основному закону положення прийнятих, але ще не оприлюднених актів. Зокрема, вважаючи прийнятий акт таким, що суперечить Основному Закону, Президент Республіки замість підписання направляє його до суду (конституційне вето). У такому випадку суд приймає рішення в порядку екстраординарного провадження. У випадку попереднього конституційного контролю регламент Національної асамблеї Угорщини¹⁷ передбачає спеціальні правила обговорення закону, повернутого через положення, яке визнане таким, що суперечить Основному Закону (стаття 79).

Рішення Конституційного Суду є обов'язковими для всіх і не може бути оскаржене. У випадках, встановлених Конституцією та Законом про Конституційний Суд Угорщини¹⁸ Конституційний Суд сам встановлює правові наслідки своїх рішень. Якщо Конституційний Суд оголошує, що будь-який чинний закон або будь-яке його положення суперечать Основному закону, він скасовує такий закон або його положення повністю або частково. Скасований законодавчий акт або його положення втрачають чинність на наступний день після публікації рішення Конституційного Суду про скасування в Офіційному віснику Угорщини та не застосовується з цього дня; правовий акт, який оприлюднено, але ще не набрав

¹⁵ ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by France 01.10.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

¹⁶ The Fundamental Law of Hungary (as in force on 1 January 2023). URL: <https://njt.hu/jogszabaly/en/2011-4301-02-00>

¹⁷ Resolution 10/2014. (II. 24.) OGY on certain provisions of the Rules of Procedure. URL: <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Resolution+on+certain+provisions+of+the+Rules+of+Procedure/968f2e08-f740-4241-a87b-28e6dc390407>

¹⁸ Act CLI of 2011 on the Constitutional Court. URL: <https://hunconcourt.hu/act-on-the-cc>

чинності, не набирає чинності. Якщо Конституційний Суд скасовує правовий акт, застосований у конкретній справі за судовою ініціативою чи на підставі конституційної скарги, скасований нормативний акт не застосовується у справі, яка є підставою для розгляду Конституційним Судом. За загальним правилом, анулювання правового положення не впливає на правовідносини, що виникли в день або до опублікування рішення. Однак, Конституційний Суд може визнати скасований нормативно-правовий акт таким, що суперечить Основному закону, якщо цей нормативний акт продовжує застосовуватися в конкретному випадку.

Конституційний Суд при вирішенні питання про скасування правового акта, який суперечить Основному закону, може відступити від вказаних правил та прийняти рішення про незастосовність скасованого правового акта взагалі чи у конкретних випадках, якщо це виправдано захистом Основного закону, інтересом правової визначеності або особливо важливим інтересом суб'єкта, який ініціює провадження. Скасування нормативно-правового акта не впливає на ті судові рішення, які базуються на скасованому нормативно-правовому акті та не можуть бути переглянуті або не переглядаються в Конституційному Суді, за винятком випадків, вказаних у рішенні Конституційного Суду.

Конституційний Трибунал Польщі

Відповідно до статті 190 Конституції Республіки Польща¹⁹ 1997 року рішення Конституційного Трибуналу мають загально обов'язкову силу і є остаточними. Рішення Конституційного Трибуналу вступає в силу в день його оголошення, але Конституційний Трибунал може визначити інший строк втрати відповідним нормативним актом обов'язкової сили. Цей строк не може бути більший ніж 18 місяців стосовно закону і 12 місяців – стосовно іншого нормативного акта. У випадку прийняття рішень, які зумовлюють фінансові витрати, не передбачені в законі про бюджет, Конституційний Трибунал встановлює строк втрати відповідним нормативним актом обов'язкової сили після ознайомлення з позицією Ради Міністрів.

Згідно зі статтею 108 (2) Закону про організацію Конституційного Трибуналу та Порядку провадження в Конституційному Трибуналі²⁰ від 30 листопада 2016 року, якщо Трибунал вирішує, що нормативний акт втрачає чинність після дати винесення його рішення, в якому Трибунал визначає невідповідність акта Конституції, ратифікованому міжнародному договору чи закону, у рішенні зазначається дата, коли акт втрачає чинність.

¹⁹ The Constitution of The Republic of Poland of 2nd April, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

²⁰ The Act of 30 November 2016 on the Organisation of the Constitutional Tribunal and the Mode of Proceedings Before the Constitutional Tribunal. URL: https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/Akty_normatywne/Am_in_force_6II2019_The_Act_on_the_Organisation_of_the_Constitutional_Tribunal_and_the_Mode_of_Proceedings_Before_the_Constitutional_Tribunal_en.pdf

Тобто, Конституційний Трибунал скасовує закони з негайною дією або *pro futuro*²¹.

Трибунал повідомляє Сейм і Сенат, а також інші законотворчі органи про будь-які невідповідності та прогалини в законодавстві, які необхідно усунути для забезпечення узгодженості правової системи Польщі. Голова Трибуналу може вимагати повідомити Трибунал про позицію адресата щодо питань, зазначених у повідомленні.

При цьому, пункт 1 частини першої статті 124 Регламенту Сейму²² встановлює, що Сейм бере до відома інформацію Конституційного Трибуналу про важливі проблеми, що впливають з його діяльності та рішень, а також коментарі Конституційного Трибуналу щодо виявлених порушень і прогалин у законі, усунення яких є необхідним для забезпечення узгодженості правової системи Польщі.

Натомість, Регламент Сенату доповнений окремим розділом IX-A – «Виконання рішень Конституційного Трибуналу»²³ (статті 85a – 85f). Так, Спікер Сенату передає рішення Конституційного Трибуналу Комітету з питань законодавства, доручає йому перевірку необхідності вжиття законодавчих заходів у даній сфері, визначивши кінцевий термін для розгляду питання. Голова Комітету може просити Співкера Сенату про продовження терміну. Про дату засідання, присвяченого розгляду рішення Конституційного Трибуналу, голова Комітету з питань законодавства повідомляє голів відповідних комітетів Сенату. Розглянувши питання, Комітет може: 1) звернутися до Співкера Сенату із пропозицією про прийняття законодавчої ініціативи разом із законопроектом, яким виконується рішення Конституційного Трибуналу; 2) проінформувати Співкера Сенату про причини неподання пропозиції про прийняття законодавчої ініціативи. Такий законопроект і пропозиції щодо внесення змін до нього можуть охоплювати лише зміни, які призводять до виконання рішення Конституційного Трибуналу та їх неодмінних наслідків. Спікер Сенату також інформує Голову Конституційного Трибуналу про передачу Сейму законодавчої ініціативи, що спрямована на виконання рішення Конституційного Трибуналу. З інших питань законодавчої процедури застосовуються загальні положення регламенту.

Рішення Конституційного Трибуналу про невідповідність Конституції, міжнародному договору або закону нормативного акта, на підставі якого було прийняте правочинне судове рішення, остаточне адміністративне рішення або рішення в інших справах, є підставою для відновлення судового провадження або

²¹ ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by Poland 09.11.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

²² The Standing Orders of the Sejm of the Republic of Poland: Resolution of the Sejm of the Republic of Poland of 30 July 1992. URL: https://oide.sejm.gov.pl/oide/en/index.php?option=com_content&view=article&id=14798:the-standing-orders-of-the-sejm-of-the-republic-of-poland&catid=7&Itemid=361

²³ Rules and Regulations of the Senate: Resolution of the Senate of the Republic of Poland of November 23, 1990. URL: <https://www.senat.gov.pl/en/about-the-senate/regulamin-senatu/#9a>

скасування адміністративного рішення чи рішення в інших справах відповідно до принципів і в порядку, визначеному стосовно такого відновлення або скасування.

За практикою Конституційного Трибуналу, визнання норми неконституційною за рішенням Трибуналу призводить до скасування презумпції її конституційності й у тих випадках, коли рішення Конституційного Трибуналу має лише перспективну або взагалі *pro futuro* дію в часі, тобто коли Трибунал встановлює відстрочку втрати положенням чинності (у Польщі рішення Конституційного Трибуналу не можуть мати зворотної (*ex tunc*) дії в часі). За роз'ясненням Конституційного Трибуналу, у такому випадку його рішення повинні враховуватися судами також під час розгляду і тих справ, спірні правовідносини в яких мали місце до оприлюднення його рішення: в цьому разі суд, що розглядає судову справу щодо подій, які передували рішенням Конституційного Трибуналу, повинен враховувати той факт, що він має справу із застосуванням неконституційного закону, тобто має враховувати позицію в рішенні Конституційного Трибуналу навіть під час розгляду справи, правовідносини в якій склалися до визнання норми неконституційною. Як відзначає Конституційний Трибунал, така позиція підтримується й у практиці Верховного Суду Польщі.

III. Висновки

Механізми виконання рішення Конституційного суду залежать від моделі конституційного контролю, запровадженого в тій чи іншій державі, виду конституційного контролю (зокрема, попереднього чи наступного) і наслідків, які виникають у разі визнання законів, їх окремих положень чи інших нормативно-правових актів такими, що не відповідають Конституції, тобто неконституційними (наприклад, це зумовлює необхідність прийняття нового закону чи внесення змін до чинного закону, або передбачає можливість перегляду судового рішення, прийнятого на підставі неконституційного положення).

У випадку, коли в державі передбачено попередній конституційний контроль, механізм виконання парламентом рішень Конституційного суду про неконституційність положень закону, який ще не набрав чинності, як правило, врегульований на рівні регламенту відповідного парламенту у вигляді спеціальної законодавчої процедури (наприклад, Угорщина).

Щодо наступного конституційного контролю, то механізм виконання парламентом рішень Конституційного суду про неконституційність положень закону, як правило, регламентується загальними правилами законодавчої процедури. Єдиним винятком серед досліджених держав є Польща.

У більшості держав Конституційний суд не уповноважений давати парламенту рекомендації чи вказівки про те, яким чином слід замінити неконституційну норму, натомість законодавець може знайти лише непрямі орієнтири в обґрунтуванні самого рішення. Єдиним винятком серед досліджуваних держав у цьому аспекті є Німеччина.

Список використаних джерел:

1. Act CLI of 2011 on the Constitutional Court. URL: <https://hunconcourt.hu/act-on-the-cc>
2. Act on the Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG). last amended by Article 4 of the Act of 20 November 2019. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/BVerfGG.pdf?__blob=publicationFile&v=19
3. CDL-AD(2018)012-e Georgia – Amicus curiae brief for the Constitutional Court of Georgia on the effects of Constitutional Court decisions on final judgments in civil and administrative cases, adopted by the Venice Commission at its 115th Plenary Session (Venice, 22–23 June 2018). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2018\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2018)012-e)
4. CDL-AD(2021)001. Revised report on individual access to constitutional justice. Adopted by the Venice Commission on 11 December 2020 at its 125th online Plenary Session (11-12 December 2020). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2021\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2021)001-e)
5. CDL-PI(2022)050. Compilation of Venice Commission opinions, reports and studies on constitutional justice. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2022\)050-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2022)050-e)
6. Constitution of 4 October 1958. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en/constitution-of-4-october-1958>
7. Constitutional Court Act 1953 – Verfassungsgerichtshofgesetz 1953 – VfGG. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1953_85/ERV_1953_85.pdf
8. Constitutional Reform Act 2005. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/contents>
9. ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by Germany 07.10.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>
10. ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Model Replay by Austria 03.09.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>
11. ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by United Kingdom 29.09.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>
12. ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law – Parliaments and Constitutional Courts. Replay by France 01.10.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

13. ECPRD Request 4503. Parliaments and Constitutional Law - Parliaments and Constitutional Courts. Replay by Poland 09.11.2020. URL: <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/554625>

14. Federal Constitutional Law – Bundes-Verfassungsgesetz (B-VG). URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf

15. General Report of the XIVth Congress of the Conference of European Constitutional Courts on Problems of Legislative Omission in Constitutional Jurisprudence. URL: <https://www.venice.coe.int/files/Bulletin/SpecBull-legislative-omission-e.pdf>

16. Human Rights Act 1998. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/section/4>

17. Resolution 10/2014. (II. 24.) OGY on certain provisions of the Rules of Procedure. URL: <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Resolution+on+certain+provisions+of+the+Rules+of+Procedure/968f2e08-f740-4241-a87b-28e6dc390407>

18. Rules and Regulations of the Senate: Resolution of the Senate of the Republic of Poland of November 23, 1990. URL: <https://www.senat.gov.pl/en/about-the-senate/regulamin-senatu/#9a>

19. The Act of 30 November 2016 on the Organisation of the Constitutional Tribunal and the Mode of Proceedings Before the Constitutional Tribunal. URL: https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/Akty_normatywne/Am._in_force_6II2019_The_Act_on_the_Organisation_of_the_Constitutional_Tribunal_and_the_Mode_of_Proceedings_Before_the_Constitutional_Tribunal_en.pdf

20. The Constitution of The Republic of Poland of 2nd April, 1997. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

21. The Fundamental Law of Hungary (as in force on 1 January 2023). URL: <https://njt.hu/jogszabaly/en/2011-4301-02-00>

22. The Standing Orders of the Sejm of the Republic of Poland: Resolution of the Sejm of the Republic of Poland of 30 July 1992. URL: https://oide.sejm.gov.pl/oide/en/index.php?option=com_content&view=article&id=14798:the-standing-orders-of-the-sejm-of-the-republic-of-poland&catid=7&Itemid=361

23. Конституційне правосуддя: функції та відносини з іншими публічними органами державної влади: Національна доповідь Конституційного Суду України. XV Конгрес Конференции Европейских Конституционных Судов. URL: <https://www.confeuconstco.org/reports/rep-xv/UCRAINA%20na.pdf>

24. Скомороха В. Конституційна юрисдикція і правова доктрина: проблеми взаємного впливу в умовах демократичного поступу, перспективи демократії. Конституційний контроль і процеси демократичної трансформації у сучасному суспільстві. Збірка матеріалів міжнародної конференції, присвяченої 20-річчю Конституційного Суду України. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 119.

25. Смокович М. Впровадження рішень Конституційного Суду України: пошуки ефективного механізму захисту прав людини. Юридичні наслідки визнання

нормативного акта неконституційним для захисту прав людини в адміністративному судочинстві : зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 31 лип. 2020 р.). Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків: Право, 2020. С. 12-13.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

**Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*

При написанні матеріалів було використано інформацію із бази ECPRD. Відповідні матеріали не призначені для використання у власних наукових дослідженнях.